

O'ZBEK QODIRIYSHUNOSLARINING MONOGRAFIK TADQIQOTLARINI O'RGANISH

Elmurod Tursunov Umrzoqovich,
O'zbekiston Davlat Jahon Tillari universitetiningkatta o'qituvchi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.041>

Annotatsiya. Abdulla Qodiriy siymosi o'zbek adabiyotshunosligida romannavislik an'analarini boshlab bergan millatparvar, xalqni taraqqiyotga yetaklovchi "mayoq" kabi o'zbek mumtoz adabiyoti koshonasini o'zining badiiy-estetik, g'oyaviy-uslubiy nafosati bilan yoritib turadi. Maqolada o'zbek jadid adabiyoti namoyandalaridan biri Abdulla Qodiriyning ijodiy faoliyatiga doir mamlakatimizda olib borilgan tadqiqotlar muayyan davrlarga ajratib tahlilga tortilgan. Har bir davr muayyan adabiy toifalarga ajratib, o'sha davrda ijod qilgan qodiriyshunoslarning adibning ijodiy faoliyatiga doir ayrim mulohazalari berilgan.

Kalit so'zlar: jadid, tanqidiy realizm, sotsiolistik realizm, lingvistik aspekt.

ИЗУЧЕНИЕ МОНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ УЗБЕКСКИХ КАДЫРИЕВ

Эльмурод Турсунов Умрзакович,
старший преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация. Личность Абдуллы Кадыри своей художественно-эстетической, идейно-стилистической изысканностью освещает мир узбекской классической литературы, как националист, заложивший традицию романистов в узбекской литературе, как «маяк», ведущая нацию к развитию. В статье анализируются проводимые в нашей стране исследования творческой деятельности Абдуллы Кадыри, одного из представителей современной узбекской литературы, путем разделения ее на определенные периоды. Каждый период разделен на определенные литературные категории и приведены некоторые мнения литературоведов, творивших в этот период.

Ключевые слова: жадин, критический реализм, социалистический реализм, лингвистический аспект.

STUDY OF MONOGRAPHIC STUDIES OF UZBEK SCIENTISTS

Elmurod Tursunov Umrzokovich,
senior lecturer at the Uzbekiston State University of World Languages

Annotation. Abdulla Qadiri's individuality illuminates the world of Uzbek classical literature with his artistic-aesthetic, ideological-stylistic beauty, like a nationalist who started the tradition of novelists in Uzbek literature, a "lighthouse" that leads the nation to development. In the article, the research conducted in our country on the creative activity of Abdulla Qadiri, one of the representatives of modern Uzbek literature, is analyzed by dividing it into certain periods. Each period is divided into certain literary categories, and some opinions of the literary experts who created in that period are given.

Key words: jadidizm, critical realism, socialist realism, linguistic aspect.

Kirish. Yozuvchi shaxsiyati, dunyoqarashi, did-farosati, xudo bergan iste'dodi va mahorati singari qator omillar badiiy asarda o'z ifodasini topishga shubha yo'q. Shu ma'noda demoqchimizkim, Abdulla Qodiriy iymon e'tiqodli, pokiza tabiat, haqiqatgo'y bir inson edi. Bu fazilat-xislatlar uning romanlariga ko'chgan, albatta. O'zbek adabiyoti, umuman, jahon adabiyoti tarixi kuzatilganda bir haqiqat ayon bo'ladi: yozuvchi-shoir asosan o'z dunyosini,

o‘z his-tuyg‘ularini kitobxonga ma’naviy ozuqa-mulk sifatida taqdim etadi. Abdulla Qodiriy romanlarining umrboqiylik asoslarini eng avvalo adib shaxsiyatidan, dunyoqarashini shakllantirgan zamindan, adabiyotdagi adabiy mavzularning maromiga yetkazib tasvirlashidan, so‘zning ruhiyatiga ta’siridan va shu singari ko‘zga ko‘rinib-ko‘rinmay turgan hamda hisga ta’sir etib-etmay turgan qator unsurlardan izlash kerak.

Adabiyotlar tahlili. D.Quronov va X.Polvonovalarning “Sharq yulduzi” jurnali 2007-yil 1-sonida “O‘tkan kunlar” romani matniy tadqiqi to‘g‘risida bir maqolasi bosildi. Unda “Inqilob” jurnali bir – ikki marta tilga olinadi. Biroq kengroq qiyoslar, batafsilroq ma’lumot berilmaydi. Ikkinchidan maqolada: “Romanning “Inqilob”dagi nashri bilan, kitob bo‘lib chiqishi orasida besh yillik masaofa bor – bu vaqt mobaynida adibning mahorati o‘sgani shubhasiz”, degan bir taxminiy gap ham “O‘tkan kunlar”ning jurnaldagi parchasini tekshirishga zarurat tug‘diradi.

Romaning nashriga oid yana bir dalil shuki, “Chaqimchiliq” fasli 1924-yili shoir Cho‘lpon tartib bergan “Adabiyot parchalari” to‘plamining 15-21-sahifalarida chop etiladi. Mashhur sharqshunos E.Bertels “O‘tgan kunlar” munosabati bilan “yevropa romani, ingliz romani, rus romanlari bilan bir qatorda o‘zbek romanining yaratilganligi” ni yozgan edi. Ulkan qozoq yozuvchisi, o‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan namoyondasi Muxtor Avezov fikricha, “O‘tkan kunlar” romani bilan Abdulla Qodiriy 20-yillarda “Sharqning eng ulkan yozuvchisi bo‘lib qolgan edi”. Abdulla Qodiriy ongli ravishda novatorlik yo‘li bilan bordi va izlanishlari samarali bo‘ldi. U o‘zbek romanchilik maktabini yaratdi.

Tahlil va natijalar. XX asrning Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Behbudiy, Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Munavvarqori singari ko‘plab jadidchilik harakati namoyondalari ijod qilgan davri bir necha asrli o‘zbek adabiyoti tarixining oltin sahifalariga aylandi.

Jahon adabiyoti va san’atida shakllangan, bevosita o‘zbek adabiyotshunosligiga ta’sir ko‘rsatgan badiiy metodlar xususidagi muayyan tasavvurlarsiz Abdulla Qodiriy hayoti va ijodini ilmiy tadqiq va tahlilga tortish imkonsiz. 19-asrning 20-30 yillarida jahon adabiyotshunosligi va san’atida tanqidiy realizm metodi yuzaga keldi. 19-asrning ikkinchi yarmiga kelib o‘zbek adabiyotida ham tanqidiy realizmga xos belgilar ustunlik qila boshladi. Mazkur oqim 19-asrning ikkinchi yarmidan XX-asrning 30 yillari so‘ngigacha saqlanib qoldi. Jadidchilik harakati namoyondalari tomonidan yaratilgan adabiyot aynan tanqidiy realizm metodi ta’sirida yaratilgan asarlardir. Adibning hayoti va ijodining tadrijiy tadqiq etish xronologiyasini quyidagi tartibda ajratish mumkin.

1. XIX-asrning ikkinchi yarmidan – XX-asrning 30-yillari oxirigacha bo‘lgan o‘zgarishlar (Tanqidiy realizm ijodiy metodi hukmronlik qilgan davr). Mavzuga oid maxsus adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Abdulla Qodiriyning ijodiy faoliyati 1913-1914 yillardan [19.16] to XX asrning 30-yillar oxiriga kelib, aniqrog‘i, 1938-yil 4-oktyabrda xalq dushmani sifatida qatl etilgan davrni qamrab oladi, ammo uning ijodiga nisbatan ilmiy-adabiy jamoatchilik qiziqishi 20-30 yillardanoq boshlangan. 1922-yil “Inqilob” jurnalining ayrim sonlarida B.A.Pestovskiyning “O‘zbek teatri tarixidan” nomli maqolasi chop etiladi. Unda o‘zbek sahna asarlari haqida bir yoqlama ma’lumotlar berilgan. Ayni shu maqolaga munosabat tariqasida “Ozbeklarda teatr” nomli boshqa bir maqola chop etilib, unda A.Qodiriyning 1915-yilda teatrlarda sahlalashtirilgan “Baxtsiz kuyov” dramasi xususiada so‘z boradi.[20] Shu yili A.Sad’iyning “Oktabr o‘zgarishi va o‘zbek adabiyoti”[22] nomli maqolasi, Ali Ismoilzodaning “Adabiyot g‘avg‘osi” [7] maqolasi, 1924-yili esa Ne‘mat Hakimning “O‘zbek adabiyotida tanqid va adabiy muhokamalar”[5] sarlavhali maqolasi, 1925-yili Vadud Mahmudning “Bu kungi she’rlarimiz va san’atkorlkarimiz”[16] deb nomlangan maqolalari bosib chiqariladi.

A.Qodiriy haqidagi dastlabki yirik tadqiqotlardan biri Oybekning “Abdulla Qodiriyning ijodiy yo‘li” [18] nomli risolasidir. Risolada adib ijodining ayrim fazilatlarini va o‘ziga xos xususiyatlarini haqida so‘z boradi. U Qodiriy romanlariga xos qator xususiyatlarni tanqid qilish bilan o‘zi yozmoqchi bo‘lgan romanlariga xos ijodiy prinsiplarini bayon etadi, ammo mazkur asarlar tahlilida sotsiologik realizm metodlari yetakchilik qiladi. Taniqli adabiyotshunos

B. Karimovning “XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida talqin muammosi” mavzusidagi dissertatsiyasida “... 30-yillarning munaqqidlari uchun xolis ilmiy talqindan ko‘ra siyosiy qarorlar muhimroq va asosiy mezon edi.

1928-yilda Mixail Sheverdinning “Birinci o‘zbek romani”[15] maqolasida “O‘tkan kunlar” romani badiiy yuksakligi va betakrorligi haqida so‘z yuritgani holda asarning “g‘oyaviy jihatdan yot” ekanligini qoralab, unga nisbatan “mafkuraviy baho berish”, va “bu bahoni siyosiy qarashlarga bog‘lash”ni maqsad qilgandi. 1931-yil “Sharq haqiqati” gazetasining bir necha sonida qo‘qonlik tanqidchi va adabiyotshunos Sotti Husaynning “O‘tkan kunlar”[6] nomli turkum adabiy-tanqidiy maqolalari chop etildi.

Taniqli adabiyotshunos B.Karimovning “XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida talqin muammosi” mavzusidagi dissertatsiyasida “... 30-yillarning munaqqidlari uchun xolis ilmiy talqindan ko‘ra siyosiy qarorlar muhimroq va asosiy mezon edi. 20-asrning oxiri 30-yillarning boshlarida usbu nochor, ayanchli holat badiiy adabiyot ustidan yuritilgan siyosat, so‘z erkinligining bo‘g‘ilishi, nafis adabiyotning partiyaning qarorlarining targ‘ib-tashviq etadigan mafkuraviy qurolga aylantirish jarayoni bilan izohlanadi.”[2.304], – deb yozadi.

2. XX-asrning 30-yillaridan 60-yillar boshlarigacha. (Sotsialistik realizm ijodiy metodi ustunlik qilgan davr, ya’ni adib ijodini tadqiq etishdagi turg‘unlik, bo‘shlik davri). 30-yillarning oxirida uning ijodi siyosiy-mafkuraviy jihatdan baholab kelindi va adabiy qarashlari xolis tahlil qilinmadi. Adib qatl qilinganidan so‘ng uning ijodini yoritmaslikka harakat qilindi. B.Karimovning yozishicha, Abdulla Qodiriy shaxsiyati va uning asarlari borasida amalga oshirilgan tadqiqotlar va qator ilmiy risolalar asosan 1958 yildan, u va uning zamondoshlari oqlanganidan keyin maydonga keldi.[1.160]

3. XX-asrning 60-yillaridan 90-yillarigacha (Sotsialistik realizmning “ochiq metod” deb e‘lon qilinishi). 60-yillardan keyingi davrda A. Aliyev, I. O. Sultonov, M. Qo‘shjonov, S. Mirvaliyev, F. Nasriddinov, I. Mirzayev, H. Qodiriy, Oybek, N.Karimov, X.Lutfiddinova, I.G‘aniyev, U.Normatov, Maqsud Shayxzoda, B.Karimov, H. Qodiriy, K.A.Azzamov, A.O‘rayev, H.Bekmurodov, M. Jalil; M. Otajonova, Sh. Qodiriy kabi qodiriyshunoslar tomonidan uning hayot yo‘li va ijodi borasida qator ko‘plab risola va monografiyalar yaratilgan.

4. XX-asrning 90-yillaridan hozirga qadar (Realizm ijodiy metodining erkin va yangicha qarashlar tamoyilida rivojlanish davri). Respublikamiz mustaqillikka erishganidan so‘ng Abdulla Qodiriy va boshqa adiblar ijodi badiiy qiymat va keng ijtimoiy mazmun kasb etibgina qolmasdan, milliy merosimiz sifatida ham qator ijtimoiy fanlar kesimida o‘rganilish zarurati paydo bo‘ldi.

Z. Mahmudova o‘zining nomzodlik dissertatsiyasida esa A.Qodiriyning milliy xarakter yaratish mahoratini tadqiq va tahlil qilish, asarning milliy qimmatini oshirishga xizmat qiluvchi omillarni tekshirish usullari va romanning milliy o‘ziga xos xususiyatlari qalamga olinadi.[26.129] U.Jo‘raqulov, Umarova. M, S.Normatov, N.Karimov, B.Karimov, A.Rasulov, B.Qosimov, Sh.Yusupov, U.Dalimov, Sh.Rizayev, A.Axmedov [8., 9., 27., 17., 14., 10., 13., 12., 3.] kabi qodiriyshunos olimlar va adabiyotshunoslar tomonidan monografiyalar, risolalar, darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, ko‘plab adabiy-tanqidiy maqolalar bosib chiqarildi. Xususan, adabiyotshunos N.Karimovning “Abdulla Qodiriy zamondoshlari” nomli ensiklopedik xarakterdagi tadqiqot ishida adib bilan bir davrda yashagan 254 kishining tarjimai xoli, ularning yozuvchi bilan munosabatlari va Abdulla Qodiriy yashagan zamon manzarasi aks ettirilgan.

90-yillar boshlarida, xususan, 1994-yilda Abdulla Qodiriy tavalludining 100 yilligini nishonlash munosabati bilan yozuvchi hayoti va ijodiga doir ilmiy maqolalar, kitoblar va izlanishlarda tamomila o‘zgacha ilmiy talqinlar bayon etilgani, adib hayoqi va ijodiga nisbatan “iliqlik” nashidasi esgani ko‘riladi. “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 1989 yil noyabr sonida professor Umarali Normatovning “Obid ketmon haqiqati” nomli maqolasining chop etilishi ham ayni shu iliqlik shabodasi nishonasi edi.

Abdulla Qodiriy ijodini o‘rganishda Qodiriyshunos olim Bahodir Karimovning “XX asr

o‘zbek adabiyotshunosligida talqin muammosi” (Qodiriyshunoslik misolida) mavzusidagi doktorlik ishi va shu ilmiy tadqiqot asos bo‘lgan “Abdulla Qodiriy” nomli monografiyasida adib ijodining o‘zbek va xorij adabiyotshunosligi hamda tanqidchiligida qanday talqin etilganligi har tomonlama ochib berilgan. Tadqiqotchi to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida, umuman, sobiq ittifoqdagi millatlar adabiyotshunosligida badiiy asar talqini ko‘pincha davr siyosatiga muvofiq bo‘lganligi ko‘rinadi. Shu ma’noda, adabiyot va siyosat juftligi filologiya ilmida har vaqt yonma-yon keldi”.

Istiqlol davri tanqidchiligida Qodiriy ijodiy mahoratiga bag‘ishlangan bir qancha maqola, tadqiqot yuzaga keldi. Ularning ayrimlari monografik xarakterda bo‘lib, yozuvchi hayoti va ijodini yaxlit holda o‘rganishga bag‘ishlangan ocherklar va monografiyalar bo‘lsa, ayrimlari ijodkor poetik olamining muayyan qirralarini yoritgan tadqiqotlardir. Jumladan, M.Qo‘shjonovning “O‘zbekning o‘zligi”, I.G‘aniyevning “Ruhiy go‘zallikning qismati”, A.Murodxonovning “Iste’dod jozibasi”, H.Lutfiddinovaning “Gullarning ra’nosi”, “Abdulla Qodiriyning badiiy dunyosi”, B.Karimning “Qodiriy qadri”, “Abdulla Qodiriy”, “Adabiyot badiiyat abadiyat” kabi asarlarda adib poetik olami tadqiq etilsa, U. Normatovning “Qodiriy bog‘I”, A.Aliyevning “Istiqlol va adabiy meros” kitobidagi “Abdulla Qodiriy” ocherki, S.Mirvaliyevning “Abdulla Qodiriy” kabi tadqiqotlarida uning hayoti va ijodi batafsil yoritilgan. Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, istiqlol yillarida Qodiriy ijodini yangicha tafakkur tarzi, yangicha metodologik tamoyillar asosida talqin etish sho‘ro davri qodiriyshunosligi shakllanishiga katta hissa qo‘shgan atoqli munaqqidlar faoliyatiga ham xos xususiyatdir. Ular mustaqillikning ilk yillaridayoq o‘z dunyoqarashlarini qayta qura olgan, avvalgi ayrim mafkuraviy qarashlaridan voz kecha olgan olimlardir.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, o‘zbek romanchiligi asoschisi, benazir yozuvchi Abdulla Qodiriyning hayot yo‘li va boy adabiy merosini monografik tadqiqotlar darajasida o‘rganish ishlari olib borilgan va shu kecha kunduzda uning asarlari xususida adabiyotshunoslik, lingvistik aspektda tekshirish ishlari olib borilmoqda. Kelgusida ham adibning ijod faoliyatiga ta’luqli o‘z yechimisini kutib turgan muammolar o‘zining ijobiy yechimi topishiga ishonamiz. Abdulla Qodiriyning ijodiy evolyutsiyasiga nazar tashlasak, adibning ijod yo‘li, umuman olganda, o‘zbek jadid adabiyotini tadqiq etilishi, nashriy matmuotlarda keng yoritib borilishi va adib asarlarining badiiyati xususida ilk izlanishlar o‘tgan asrning 20-yillaridan boshlandi. Olim Sharafiddinov, M.Sheverdin, Sotti Husayn, Oybek, Mirmuhsin, M.Solihov, A.Sad’iy, J.Boypovlatov [23., 24., 6., 18., 28., 25., 21., 4.] kabi adabiy tanqidchilar Abdulla Qodiriy ijodiga nisbatan bir tomonlama, siyosiy tus berishga harakat qildilar. 1929 yil “Sharq haqiqati” jurnalining 218-sonida adib Julqunboy taxallusi ostida ““O‘tkan kunlar” ham “O‘tkan kunlar” tanqidi ustida ba’zi ijohlar” nomli maqolasi bosib chiqariladi. Maqolada adib misrlik yozuvchi Jo‘rji Zaydon ijodidan ilhomlangani, uning ijodi A. Qodiriyning ko‘plab asarlarini yaratilishiga turtki bo‘lgani barobarida o‘sha davrning adabit tanqidchilaridan hisoblangan Sotti Husaynni ham Jo‘rji Zaydon bilan tanishtirib qo‘ygani, unga bir necha bor yordam berganini qalamga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. B.Karimov. Jadidlar. Abdulla Qodiriy.: risola. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.– 160-b.
2. B.Karimov. XX-asr adabiyotshunosligida talqin muammosi (qodiriyshunoslik misolida): dis. ... filologiya fanlari nomzodi. – Toshkent, 2002. – 304 b.
3. B.Qosimov, Sh. Yusupov, U. Dalimov, Sh. Rizayev, S. Axmedov. Milliy uyg‘onish davri adabiyoti. – T.: Ma’naviyat . 2004.
4. Baybulatov Dj. Uzbekskaya literatura i chagataizm // Za partiyu. 1929. № 3–4. S. 99–111.

5. Hakim N. Turkiston. 1924. – 25 iyun.
6. Husayn S. “O‘tkan kunlar”. – Toshkent — Baku, 1931.
7. Ismoilzoda A. Adabiyot g‘avg‘osi. Turkiston. 1922. – 23 dekabr.
8. Jo‘raqulov U. O‘zbek romani genesizi. – T.: “Nurafshon business”. 2002.
9. Jo‘raqulov U. Qodiriy va roman tafakkuri. – T.: “Nurafshon business” 2020.
10. Karimov B. “O‘tkan kunlar” ibrati. – T.: Mashhur press. 2019.
11. Karimov B. Abdulla Qodiriy va germeneytik tafakkur. – T.: Akademyashr. 2014.
12. Karimov B. Ikka daho-ikki benaho (Bobur va Qodiriy). – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti. 2020.
13. Karimov B.. Abdulla Qodiriy fenomeni. – T.: “Info Capital Group”.2019.
14. Karimov N. Abdulla Qodiriy zamondoshlari. – T.: Akademyashr, 2019. -329.
15. M.Sheverdin. Первый узбекский роман. За партию. – T.: 1928. № 3.
16. Mahmud V. Bu kungi she‘rlarimiz va san‘atkorlarimiz. 1925. № 4.
17. Normatov S. Jadid adiblarining lug‘atshunoslik faoliyati. – T.: “Adabiyot uchqunlar”, 2018.
18. Oybek. Abdulla Qodiriyning ijod yo‘li. – Toshkent, 1936.
19. Qodiriy H. Otam haqida: Xotiralar. – To‘ldirilgan 2-nashri. – T.:Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983. 16-b.
20. Ravshan. O‘zbeklarda teatr. Inqilob. – 1922. №5-6.
21. Sa‘diy A. O‘zbek burjua adabiyoti. – Toshkent, 1934.
22. Sa‘diy A. Oktabr o‘zgarishi va o‘zbek adabiyoti.Turkiston. 1922.-7 noyabr.
23. Sharifiy J, Sharafiddinov O. “Obid ketmon” haqida // qizil O‘zbekiston. 1937;.
24. Sheverdin M. Za partiyu. –1928. -№3. – С96.
25. Solihov M. O‘zbek adbiyotida millatchilik ko‘rinishlari. – Toshkent, 1932.
26. Z. Mahmudova. Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romanining milliy o‘ziga xosligi:dis. ... filol. fan. nomzodi. – Toshkent, 1996. – 129 b.
27. Умарова М. Historicism highlighted in Walter Scott’s novel ”Waverly or Tis sixty years and Abdulla Kadiri’s novel “Days gone by” / “Инглиз тилини ўрганишда инновациялар ва ўқитиш амалиёти” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – Жиззах, 2019. – Б. 455-456.
28. Mirmuhsin. Dinchilar, taraqqiychilar //Sho‘ro, 1917.